



ЗБІРКА ПРАЦЬ
ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ

СМТ ОЛЕКСАНДРІВКА
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ,
2002 РІК

У збірці вміщено матеріали нових досліджень працівників та членів науково-методичної ради Державного музею історії Олександрівського району, краєзнавців, науковців, що висвітлюють різні аспекти історії, географії Олександрівського району Кіровоградської області.

Для широкого кола читачів, які цікавляться краєзнавством.

Схвалено до друку науково-методичною радою Державного музею історії Олександрівського району.

Відповідальний за випуск – Василь Білошапка.

© Державний музей історії Олександрівського району, 2002 р.

*Іван СУХИНА,
член науково-методичної ради
Державного музею історії
Олександрівського району*

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ РАЙОНІ

П'ятнадцять років ТОМУ в селищі Олександрівці почав діяти районний історичний музей. Задум про його створення обговорювався в середині 60-х років, але його вирішення впиралося у відсутність хоч невеликого тимчасового приміщення. Його довелося чекати майже двадцять років.

Однак вже на початку 60-х років першим з власної ініціативи почав збирати предмети далекого і близького минулого і СТВОРИВ, так би мовити, музейний куточок у районному Будинку піонерів, де він по виходу на пенсію був директором, колишній учитель історії Василь Андрійович Хоменко. В окремій шафі були виставлені найцінніші експонати, серед яких було біля десятка кам'яних сокир, знайдених на території району, періоду неоліту — новокам'яного віку, коли зроблені з каменю знаряддя праці вже шліфувалися і при потребі в них свердлилися отвори (датується з IX до III тисячоліття до нашої ери). Після його смерті більшість експонатів безслідно зникли.

До речі, В. А. Хоменком була написана і перша історія району, яку, на жаль, взяли почитати і не повернули, в її основу були взяті перекази та спогади, які недостатньо підтверджувалися архівними матеріалами.

У ті роки в зв'язку з наближенням 20-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1965р.) та піввікового ювілею Жовтневої соціалістичної революції (1967 р.) в районі проводилася велика підготовча робота: поновлювалися пам'ятники на могилах воїнів, які загинули при визволенні нашого району, розшукувалися рідні загиблих, складалися уточнені списки односельців, які загинули на фронтах, і в селах та селищах їм встановлювали пам'ятники, писалася історія району, розгорнулася робота по створенню музеїв.

Зібрані для написання історичні архівні матеріали давали можливість для СТВОРЕННЯ музейних експозицій, для пошуку і наповнення їх новими експонатами.

Ще в п'ятидесяті роки в селі Підлісному був створений музей на матеріалах діяльності партизанського загону імені Ворошилова, яким командував односелець С. І. Довженко в час Великої Вітчизняної війни та партизанського загону на чолі з його старшим братом П. І. Довженком по боротьбі з німецькими окупантами в 1918 році.

До визначних ювілеїв в багатьох селах району будувалися будинки культури, в яких виділялися кімнати для музеїв.

У 1964 році в селі Красносілці завершилося будівництво одного з перших будинків культури, в якому з ініціативи і підтримки тодішнього голови правління колгоспу «Шляхом Леніна» Ю. К. Коваленка було створено музей, який став взірцем для наслідування. В ці роки створюється історико-краєзнавчий музей в усипальниці Раєвських в селі Розумівці, в Єлизаветградці, Старій Осоті, Красносіллі.

З побудовою нового приміщення Будинку культури в Олександрівці стала реальною можливість створення районного музею. При відділі культури і була створена ініціативна група з вчителів історії, в яку ввійшли Г. Я. Жаботинський, І. Д. Петренко, О. Г. Соколенко, П. Л. Жадан та автор цих рядків. Всі ми займалися організацією збору експонатів і кожний зокрема складав експозицію нового періоду історії нашого краю. На жаль, не все зібране помістили на стендах, частина експонатів зникла.

В останні роки Державний музей історії Олександрівського району значно поповнився експонатами і оновив експозицію. Справа зачинателів музейної справи тут успішно продовжується.

*Віктор КИРМАН,
Ростовський державний педагогічний
університет (Російська Федерація)*

У БІРКАХ ЛЮДИ ОСЕЛИЛИСЬ СІМ ТИСЯЧ РОКІВ ТОМУ

Про давність заселення людиною території долини річки Тясмину відомо давно. На жаль, писемної інформації про наш край збереглося досить мало і то в основному відомості не такого вже й далекого від нашого часу — середньовіччя.

Більшу інформацію з глибини віків доносять до нас археологічні знахідки, в основному випадкові, зібрані переважно аматорами старовини та кмітливими людьми, яким не байдуже історичне минуле краю, села, родини.

Нові археологічні знахідки були зроблені в 2001 році в селі Бірках. Обстежуючи викиди ґрунту, зроблені земснарядом з дна ставка, були знайдені крем'яні платівки, відщепи і скребки, оброблені рукою людини, та відходи їх виробництва - відщепи.

Знайдені знаряддя праці виготовлені з тонких пластин з вторинною обробкою країв ретушшю. Ці знаряддя з досить гострими краями могли використовуватись нашими пращурами для обробітку впольованих тварин: знімання шкур, зрізання м'яса, крою шкіряного одягу та інших цілей.

Консультації з науковцями Інституту археології НАН України, які займаються вивченням кам'яного Віку, дали можливість продатувати знахідки епохою раннього енеоліту (мідно-кам'яний вік).

Знахідки кам'яних знарядь на території села Бірок дають підставу стверджувати про наявність людей в цій місцевості з кінця У – початку ІУ тисячоліття до нашої ери. З археологічних джерел відомо, що в цей час на Середньому Подніпров'ї проживало населення, яке відносять до Києво-Черкаського регіону Дніпро-Донецької культури. В епоху енеоліту населення Києво-Черкаського регіону під впливом прибулих трипільських племен тільки-но почало переходити від відновлюючого господарювання (мисливства та збиральництва) до відновлюючого господарювання (землеробства та скотарства).

Осівши на цій красивій та благодатній землі 7 тисяч років тому, люди уже не покидали цей край ніколи, які б випробування не випадали на їх долю. Землі, по яких ходимо і ми, на яких живемо і ми, і, можливо, що в жилах когось із нас тече кров тих людей, кам'яні вироби яких із їхніх рук перейшли в наші.

На знімку: знаряддя праці епохи енеоліту, знайдені в селі Бірках.



*Іван ПЕТРЕНКО,
член науково-методичної ради
Державного музею історії Олександрівського району,
краєзнавець*

ЩО ЗНАЧИТЬ “ГОРОД” (ГІПОТЕЗА)

Чому саме в нашій місцевості аж три села — Івангород, Китайгород, Омельгород — мають однакові закінчення «город»? І що це — колишні міста, напівтезки таких відомих міст, як Новгород, Миргород, чи просто названі по імені їх власників звичайнісінькі «городи»?

Існує версія, що Івангород, Китайгород, Омельгород, Райгород (Кам'янський район Черкаської області) — укріплені поселення східних слов'ян, які були розташовані на півдні Київської Русі, і відігравали роль форпостів у відбитті нападів кочових племен печенігів, а пізніше половців.

На розв'язання загадки походження назв цих сіл наштовхнули археологічні знахідки останніх років. Так, зокрема було розшукано і нанесено на карту три кургани, які кільцем оточували Івангород і знаходилися на південній околиці села, тобто стояли на можливому шляху слідування в глиб Київської Русі печенігів і половців. Від села Івангорода до Підлісного і далі на південь до Кіровограда кургани розтяглися ланцюжком, а оскільки з одного кургану можна помітити два різнобічні сусідні кургани, то, можливо, вони виконували роль сигнальних постів. А між Івангородом і Олександрівкою, на відстані 4—5 кілометрів було розшукано аж 17 курганів, а в межах Олександрівки ще 5. Що це — сигнальні пости, чи стародавні поховання?

Можливо, це складна система фортифікаційних споруд. Розташовані поперечними лініями (по 3—4 кургани в одній лінії) кургани міцно захищали підступи з півдня, від Івангорода, до сучасної Олександрівки. Частина курганів вже розорана, інші майже зорані, і тільки 2 з них і понині гордо височать на околицях райцентру. Хто зміг нагорнути таку кількість цих велетнів? Звичайно, народ дуже розвинутий, сильний, могутній. Саме такими і були східні слов'яни, які утворили найбільшу і найсильнішу державу IX—XI століття — Київську Русь.

А сусідами слов'ян на півдні були печеніги і половці, які з східними слов'янами були в стані майже постійної війни. Як захистити південні рубежі Київської Русі від набігів половців? Вихід єдиний — спорудити міцну систему оборонних споруд на можливих шляхах слідування кочових племен. І саме на території нашого району, а також сусіднього, Кам'янського, в перелічених вище селах і виникли укріплення (обгороджені місця, а звідси і «город» — від слова городити). А весь простір між сучасними селами був усіяний курганами, одні з яких відігравали роль спостережних пунктів, інші — роль земляних укріплень, а треті були просто могилами загиблих воїнів. Подібна система земляних укріплень знаходиться також між селами Нова Осота і Косари, яку місцеві жителі називають «Майдани».

Таким чином, на території сучасних сіл Івангорода, Омельгорода, Китайгорода, Райгорода були зроблені дерев'яні укріплення — фортеці, а в тому випадку, якщо ворогам і вдалося захопити яке-небудь укріплення — «город», то шлях в глиб території перекривали земляні укріплення, тобто кургани.

Постає питання, а чому саме на території цих сіл, і в тому числі на території Олександрівки, були такі «городи»? Тому, що ріка Тясмин (а на цій річці, чи поблизу неї, знаходяться всі зазначені села), бере початок на межі Лісостепу, і саме цей район був прикордонним — розділяв володіння східних слов'ян і кочових племен, русло ріки дуже широке, майже від самого свого початку повністю протікає по безлісих долинах, і, що головне, ріка тече аж до Смілої з півдня на північ, і тільки в районі цього міста повертає

на південний схід. Зрозуміло, що більш зручних шляхів для загарбників годі шукати. А крім цього, від самого початку ріки і аж до Смілої не було жодної природної перешкоди: ми то височини, чи ярів, чи, нарешті, лісів, які б значно утруднювали, або зводили нанівець плани ворогів. Такі перешкоди потрібно було створити, і вони були створені. Якщо уважно подивитись на географічну карту, то можна побачити на ній, що Омельгород, Бірки, Олександрівка, розташовані майже на самому початку ріки, на межі Лісостепу і Степу, а по праву і ліву сторони від цих сіл, на відстані 5—7 кілометрів розташовані Івангород і Китайгород а нижче за течією Тясмину — Райгород. Отже, центр оборони припадав на ті «городи», що були розташовані на крутих берегах ріки, а Івангород і Китайгород відігравали роль допоміжних укріплень. Вороги не могли обійти цих допоміжних «городів», оскільки в ті часи, майже до самих цих укріплень підходили густі ліси, значна частина яких збереглася до наших днів. Так, біля Бовтишки: ліси Ямне, Зарудне, біля Китайгорода було аж три густі ліси (звідки і назва сусіднього села Триліси), які в той час входили у великий лісовий масив Мотронин ліс. Пройти через такі ліси ворогам *було* не під силу, а крім того, на їхньому шляху була велика кількість ярів, глибоких урвищ, широких русел обмілілих рік, як, наприклад, ріка Бовтиш. Отже, вороги чекали за природними укріпленнями в так званих «городах»... Найбільш грізна небезпека завжди підстерігала передове укріплення, що знаходилося, більше всього, на території Нерубайки (нині вона входить до складу Омельгорода). Від кривавих січ, жорстоких побоїщ дістало назву це село — перше в системі «городів» — укріплень по Тясмині. Звідси така назва і лісу, який знаходиться поблизу села. З покоління в покоління передавалися перекази про легендарне минуле цих «городів»-укріплень, їх захисників. Час мало що зберіг для нас, дуже скупко ділиться з нами історія, але навічно закарбував в пам'яті народній відгомін слави тих «городів» в сьогоденних назвах сіл Китайгород, Івангород, Омельгород, Райгород, які ми дуже часто вживаємо, не задумуючись над походженням «городів» у нашій місцевості.

*Василь БІЛОШАПКА,
Державний музей історії
Олександрівського району*

ПІВНІЧНА ЧАСТИНА ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ У СКЛАДІ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

Після невдалої для Росії російсько-турецької війни і Прутського мирного договору (1711 рік) Правобережна Україна, в тому числі північна частина нинішнього Олександрівського району Кіровоградської області, в 1714 році знову опинилась під владою Польщі.

Через 60 років після Хмельниччини польська шляхта дістала у свої володіння спустошені і майже безлюдні землі. До такого стану територію краю призвели події часів Руїни, зокрема походи польського воєначальника Стефана Чернецького, чвари між українськими гетьманами Іваном Самойловичем і Петром Дорошенком, набіги кримських татар і Чигиринські походи турецько-татарської армії, коли всі справи вирішувались вогнем і мечем. Та й самі сусідні держави не раз санкціонували, щоб землі південної Київщини перетворились на пустелю і стали безлюдними, примусово виводячи населення на Лівобережну Україну. Ймовірно, що в період Руїни повністю або частково були спалені Бірки – власність гетьмана Богдана Хмельницького, про що свідчать знахідки на території поселення обгорілих шматків глини, фрагментів кахлів, гончарного і гутного посуду¹.

Користуючись послабленням королівської влади за часів правління трьох останніх королів Августа II, Августа III, Станіслава Августа, польські магнати захопили “королівщини” – українські староства і перетворили їх на дідичні володіння. Власниками земель на території нинішнього Олександрівського району стали магнати Яблоновські та Любомирські. Для зручності управління землі були поділені на ключі. Медведівським ключем, куди ввійшли й села на правобережжі Тясмину Китайгород, Цвітне, Соснівка, Вищі і Нижчі Верещаки, Триліси, Любомирка, Янівка (нині Іванівка), Осота (Стара Осота), хутір Осотянський (Нова Осота), Перші Бірки, володіли Яблоновські, зокрема чигиринський староста Антоній Яблоновський. До складу Смілянського ключа, яким володіли Любомирські, ввійшли містечко Олександрівка, Другі Бірки, Стримівка, Омельгород, Івангород, Бовтишка, Єразмівка (Розумівка), Корінь Могилівський (Могилів Курінь), Шпакове (Хайнівка), Ставидла, Красносілка, Кримки. Села час від часу переходили з рук у руки. Так Цвітне, Янівка, Любомирка спочатку входили до складу Смілянського ключа Любомирських, а потім перейшли до Медведівського ключа Яблоновських.

Дрібніша шляхта, якій було важче поновити свої права на маєтки, дістала землі від магнатів і стала залежною від них – у формі вассальної залежності чи оренди. Так містечком Олександрівкою від імені Любомирських керував шляхтич Феліціан Пілявський. Саме в цей час (1785 рік) містечко одержало від польського короля Станіслава Августа право на проведення дванадцяти щорічних ярмарок і двох щорічних торгів².

Багато шляхтичів задовольнились роллю управителів, економів тощо. Керуючий маєтками Любомирського Дембовський навіть зумів увіковічити ім'я сина Еразма, назвавши одне з сіл Єразмівкою (тепер Розумівка)³. Ім'я карбівничого Любомирських Тимоша залишилось у назві лісу (Тимошевий) біля села Кримок, де той жив⁴.

Щоб нові володіння приносили зиск, Яблоновські і Любомирські почали інтенсивно заселяти землі робочою силою. “Осадники” або “осадчі” закликали селян з Волині, Галичини, Полісся на панські землі, обіцяючи “слободи” від усяких повинностей на 15-20 років. На свої старі місця поверталися і селяни з Лівобережної України.

Для швидшої колонізації земель, пани створювали для селян такі пільги, які прив'язували їх до місця проживання. Таким способом стало надання землі селянам у спадкове володіння, хоч і з юридичним обмеженням права власності. Селянин не мав права продавати чи взагалі передавати землю нікому іншому, крім селян, які належали тому ж панові. Якщо селянин переходив в інший маєток, то він втрачав право на володіння землею. Про надання землі складався дарчий запис. Прикладом такого документу може служити дарчий запис від князя Франциска Ксаверія Любомирського селянам села Янівки Степану і Якову Брайкам на землю, став, сіножать і сад в урочищі Братерський Байрак, датований 1772 роком⁵. Дарчий запис робився і в тих випадках, коли селянин купував землю.

Подібна політика призвела до появи на південній Київщині нових населених пунктів (слобод). Так у 1787 році, приміром, у степу біля новосербського села Княжої (Красносілля), на кордоні з Росією виникла слобода Краснополь (нині частина села Нижчі Верещаки)⁶. У 1788 році у Вищих Верещаках мешкало 50, у Нижчих Верещаках – 9, у Соснівці – 46, у Цвітному – 97 слободян⁷.

Зростало і населення краю. Якщо у Чигиринському старостві, згідно польських люстрацій, в 1765 році проживало 1738 жителів, у тому числі “підданих” – 1233, слободян – 161, козаків – 296, то в 1773 році вже 1978 жителів, в тому числі “підданих” – 1873, слободян – 67, козаків – 38⁸.

Селяни, які оселялись на слободах, то певний час, як зазначалось вище, вони не працювали на панщині, не платили інших податків. Але час, відведений для обживання, швидко спливав і доводилось новим поселенцям брати на себе весь тягар панських повинностей. Населення краю платила грошовий (чиншу і подорожчину) та натуральні

податки. Натуральний податок розповсюджувався на всі види селянського господарства. Податок хлібом приносився у вигляді певної кількості жита чи вівса. Платились десятини від курей і яєць, від льону і пеньки (моткове). Якщо селянин мав гусей, то й з них платив десятину. Часом зобов'язували селян доставляти панові певну кількість грибів або хмелю. Якщо хтось мав пасіку, то віддавав панові десяту колоду бджіл або замість неї податок грішми – бджолину десятину.

Крім того, селяни виконували панщину. Для них встановлювалась певна кількість обов'язкових тяглових днів. Селяни працювали на пана на зажинках, закусках, обкосках, заорках, оборках. За участю селян влаштовувались шарварки – ремонт доріг, мостів, будівель панських економій. Обов'язковою роботою була й толока, але під час її проведення пан пригощав працюючих.

Доходи панів від різних видів податків постійно зростали. Якщо в 1765 році населення Чигиринського староства дало Яблоновським дохід від грошових податків і панщини на суму 24,7 тисячі злотих⁹, то у 1788 році вже на 50,1 тисячі злотих¹⁰. Від орендної плати одержано відповідно 46,5 та 72,6, а податку з пасік, млинів та ремісників – 3,0 та 9,0 тисячі злотих.

У 1788 році жителі Вищих Верещака відпрацювали на пана 446, Нижчих Верещака – 80, Соснівки – 310, Цвітного – 850 літніх днів. Кожен відпрацьований день оцінювався в 12 злотих. Найбільше сплатили селяни за оренду корчмів: у Цвітному – 4, у Вищих Верещаках – 3,5, у Соснівці – 3,2, у Нижчих Верещаках – 0,1 тисячі злотих. Всього річний прибуток пана склав: у Вищих Верещаках – 4,8, у Нижчих Верещаках – 0,3, у Соснівці – 5,2, у Цвітному – 7,2 тисячі злотих. На 1788 рік у Цвітному працювали і давали прибуток три вітряки¹¹.

Разом з селянами у край поверталось і православне духовенство. У середині ХУІІІ століття православні церкви діяли в Цвітному¹², Осоті (Старій Осоті)¹³, Олександрівці¹⁴, Китайгороді¹⁵, Красносілці¹⁶ та інших селах. Шляхта намагалась окатоличити населення або, принаймні, зробити його уніатським, але подібні намагання одержали відсіч селян.

Поруч з українцями у краї оселились і євреї (ремісники, корчмарі, купці). Перепис євреїв, проведений в 1787 році, зафіксував їх наявність у Китайгороді, Вищих і Нижчих Верещаках, Соснівці, Цвітному, Трилісах, Любомирці, Янівці (Іванівці), Осоті (Старій Осоті), хуторі Осотянському (Новій Осоті), обох Бірках, Олександрівці, Стримівці, Омельгороді, Івангороді, Бовтищі, Єразмівці (Розумівці), Шпаковій (Хайнівці), Ставидлах, Красносілці. Найбільше євреїв значилось в Івангороді, Красносілці і Ставидлах (відповідно 33, 26 і 18 чоловік)¹⁷.

Зростання доходів магнатів свідчило про збільшення гніту селянства, що викликало його невдоволення. Адже нові селяни не були подібними до старих: вони або вже втекли від кріпацтва, або зовсім не знали його – і тому ще тяжчими для них були вимоги панів, про які мовилось вище. На додачу, ще й пани почали знущатись.

Громада села Соснівки мала кривду від найвищих осіб Чигиринського староства. Їм заборонили рубати ліс, а коли кого знаходили в лісі за роботою, то забирали воли і сокири. Жителям села навіть квіти не дозволяли рвати. Забороняли під селом використовувати поля, луки, а як хтось не слухав заборони, то його смертельно били, забирали худобу в Медведівку, конфісковували скошене сіно. Тому селяни Соснівки Федір Салій, Василь Митрищін, Дмитро Мулик, Онуфрій Швець, Яків Натопта, Юско Діадаренко, Василь Слонина, Лесько Погребний, Семен Бабич, Кирило Швець, Савка Майданник 15 липня 1789 року подали скаргу на пана до комісара Київського воєводства. Селяни зазначали, що аби їм не чинили таких перешкод, то в Соснівці зібралося б до 200 господарств. Та спроба селян розв'язати проблему мирним шляхом завершилась фіаско¹⁸.

Селян, становище яких по закінченні пільгових років стало ще гіршим, ніж було до Хмельниччини, не було кому боронити. Залишалось два виходи: втікати з нових осель на Лівобережжя, на Гетьманщину, Південну Україну, Запоріжжя чи Дон, або повстати.

Багато селян краю обрали останній варіант і піднялись на збройну боротьбу проти феодално-кріпосницького та національно-релігійного гноблення. Гайдамацькі виступи, учасниками яких було й чимало селян сучасного Олександрівського району, точились в краї майже все ХУІІІ століття. З нашими селами пов'язана діяльність таких гайдамацьких ватажків, як Гнат Голий, Семен Неживий, Максим Залізник та інші. Апофеозом гайдамацького руху стала Коліївщина (1768 рік).

Гайдамаки діяли в Цвітному, Бірках, Бовтищі. Повстанці пограбували маєток пана в Осоті. Гайдамака Степан Якович хрестив євреїв у Ставидлах¹⁹. А у Красносілці гайдамаки збирались на збори на ярмарку. Тому владі доводилось розганяти зібрання навіть за допомогою вогнепальної зброї²⁰.

“Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні,
Закричали гайдамаки:
Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!
Зайнялась Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагриває,
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає...” –

написав про виступи гайдамаків великий український поет Тарас Шевченко²¹. Він мав на увазі не лише сучасну Черкащину, а й Олександрівський район нинішньої Кіровоградської області.

Наприкінці ХУІІІ століття край опинився в руках росіян, зокрема князя Григорія Потьомкіна. Згодом землі північної частини сучасного Олександрівського району ввійшли до складу Чигиринського повіту Київської губернії Російської імперії. Почався новий період історії регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

¹ Кузик Б.М., Білошапка В.В. Олександрівка. Погляд крізь віки. – К., 2001. – С. 63 - 64.

² Архив Юго-Западной России. – К., 1869. - Ч. 5. Акты о городах (1432 - 1798). – Т.1. – С. 469 – 471.

³ Похилевич Л. Сказания о населеннях местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 702.

⁴ Там же. – С. 702.

⁵ Архив Юго-Западной России. – К., 1870. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в ХУІІІ веке. – Т. 6. – С. 152 – 153.

⁶ Там же. – С. 263.

⁷ Там же. - С. 261.

⁸ Там же. – С. 7.

⁹ Там же. – С. 13.

¹⁰ Там же. – С. 14.

¹¹ Там же. - С. 261.

¹² Похилевич Л. Вказ. пр. – С. 683.

¹³ Там же. – С. 691.

¹⁴ Там же. - С. 698.

¹⁵ Там же. - С. 698.

¹⁶ Там же. – С.704.

¹⁷ Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 5. Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765 – 1791 гг. – С.491 – 492.

¹⁸ Кузик Б.М., Білошапка В.В. У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини. – К., 2002. – С. 70.

¹⁹ Похилевич Л. Вказ. пр. – С. 704.

²⁰ Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 1960. – С. 89.

*Микола КОЛОМІЄЦЬ,
краєзнавець, с. Красносілка*

КОЛИ ВИЗВОЛЕНЕ СЕЛО КРАСНОСІЛКА?

Вранці 7 січня 1944 року, з боку села Кримок, у білих маскувальних халатах, в Красносілці з'явилися перші радянські розвідники. В той час військові частини вже підійшли до села і закріпились в саду колгоспу “Червоний промінь”. 8 січня розпочався масований наступ наших військ на село. Порівняно легко були визволені вулиця Верхня Салогубівка (нині – Пролетарська), а потім і вся правобережна частина села, де німців було мало.

Фашисти в основному закріпились на протилежному крутому березі річки Сухий Ташлик. Укріплення являло собою суцільну лінію окопів, що тяглася вздовж усього села з півдня на північ, земляного валу та колючого дроту в три ряди.

Після кожної чергової атаки, як розповідають очевидці, на снігу залишалося лежати наших солдат “як снопів на жнивному полі”. Нарешті в районі Гусячої балки ворожу оборону було прорвано. До 12 січня 1944 року радянські війська витіснили супротивника в поле і закріпилися в саду колгоспу імені Леніна.

В північно-західній частині Красносілки бої закінчились 14 січня. У цей день в селі прийнято відзначати день визволення села від німецько-фашистських загарбників.

Та війна ще раз нагадала про себе у Красносілці. Це сталося 23 січня 1944 року.

Радянське командування готувало подальший наступ на захід. В Красносілці в той час було сконцентровано велику кількість живої сили і техніки. В той день з боку лісового масиву Дубрава через село в напрямку сіл Василівки та Буртів Новомиргородського району провели серію залпів легендарні “катюші”. Тільки встигли вони змінити своє місце дислокації, як в цей район налетіла німецька авіація і почала бомбити. Того дня було вбито і поранено багато солдат і мирних жителів, виведено з ладу чимало військової техніки.

Для Красносілки 23 січня був останнім днем війни. Можливо, саме через те бомбардування, у 1967 році до місцевої школи з Центрального архіву Міністерства оборони СРСР надійшло повідомлення такого змісту: “На лист комсомольців вашої школи повідомляємо, що село Красносілку звільнено 23 січня 1944 року з'єднаннями і частинами 26-го гвардійського стрілецького корпусу 53-ї армії 2-го Українського фронту в складі: 25-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії (північно-західна окраїна); 1-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії (південна окраїна); 6-ї гвардійської стрілецької дивізії (центральна частина).

Командиром 25-ї Гвардійської повітрянодесантної дивізії був генерал-майор Криволапов Григорій Архипович. Командиром 1-ї Гвардійської повітрянодесантної дивізії був полковник Міхаєнко Яків Семенович. Командиром 6-ї Гвардійської стрілецької дивізії був генерал-майор Онупроєнко Дмитро Платонович”?

Автори статті про Красносілку в “Історії міст і сіл”, скориставшись цими архівними відомостями, пишуть, що село було визволене 23 січня 1944 року?.

Командував 2-м Українським фронтом генерал Іван Степанович Конев, штаб якого, за словами старожилів, певний час знаходився у селі Красносілці. Тому одна з вулиць села поправу названа його іменем.

За визволення села Красносілки полягло майже 700 радянських воїнів різних національностей, 306 з них – невідомі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архів МО РФ. – Ф. 409. – Оп. 2779. – Спр. 1130. – Арк. 41.

Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 589.

*Василь БІЛОШАПКА,
Державний музей історії
Олександрівського району*

Є У НАС “ЗОРЯНІ РАНИ”

Космічні катастрофи і на Землі, і на Місяці, і на інших планетах Сонячної системи явище звичне.

Падіння космічних тіл на Землю, на думку вчених, як мінімум двічі ставало причиною знищення життя на планеті. В результаті такої катастрофи 65 мільйонів років тому загинули динозаври. 250 мільйонів років тому в результаті падіння космічного об'єкта великих розмірів зникли трилобіти, а разом з ними майже всі морські тварини і 70 відсотків рослин на суші. Астероїди чи гігантські метеорити підозрюють у настанні льодовикових періодів на Землі. У четвертинному періоді під час найбільшого в Європі дніпровського зледеніння льодовик вкрив більшу половину північної України, в тому числі північну частину сучасної Кіровоградської області від Олександрівського до Онуфріївського районів, приблизно по лінії Бірки – Омельгород – Триліси – Федорівка – Іванківці – Федірки – Миронівка – Талова Балка – Іванівка – Лозоватка.

Поверхня Землі вкрита цілою мережею кратерів, що утворились в результаті падіння космічних тіл. Більшість цих кратерів утворились при ударі об Землю велетенських залізних і кам'яних метеоритів. Коли з Землею зіштовхується метеорит, що летить зі швидкістю від 4 до 70 кілометрів на секунду, раптово виникає величезна кількість кінетичної енергії, котра витрачається на гальмування, випаровування, плавлення і роздроблення метеориту і земних гірських порід, а також утворення кратера на поверхні землі. В момент зіткнення космічного тіла з Землею відбувається вибух під час якого тиск може досягати 5 мегабар, а температура 3000 – 4000 тисяч градусів.

Метеоритні кратери ще називають астроблемами, що в перекладі означає “зіркова рана”.

Кількість виявлених на Землі астроблем вже перевищила 250. Вважається, що на Землю за останні два мільярди років впало 10 – 10 мільярдів метеоритів, здатних утворити кратери. На Україні тільки на території Українського щита на протязі останнього мільярда років могло впасти 300 метеоритів, спроможних утворити вибухові астроблеми діаметром понад один кілометр. Поки що достовірно встановлено місце розташування шести метеоритних кратерів, два з яких знаходяться на Кіровоградщині.

На території Олександрівського району розташована добре вивчена вченими Бовтиська астроблема. Вона являє собою гігантську воронку в кристалічному фундаменті

діаметром 20 – 22 кілометри і глибиною понад 1000 метрів, що утворилась у палеогеновому – крейдянному періоді. За допомогою інфрачервоної спектрометрії встановлено, що при падінні величезного метеориту утворилась лава, нагріта до температури 1700 – 1850 градусів, тоді як температура земних лав при виверженні вулканів не перевищує 1100 – 1200 градусів. В результаті такої температури та гігантського тиску були випарувані, розплавлені і викинуті із центру Бовтиського кратера кристалічні гірські породи. Речовина метеориту перетворилась у сильностиснений газ. Утворення метеоритного кратера і метаморфізм порід відбувався з небаченою для інших геологічних процесів швидкістю. Ударна хвиля розповсюджувалась в гірських породах з надзвуковою швидкістю (5 – 40 кілометрів на секунду). Це означає, що Бовтиський кратер утворився за кілька секунд. Потім кілька років нагріта поверхня астроблеми охолоняла. Далі кратер перетворився на прісне озеро, яке періодично сполучалось з морем. Довгий час вода у ньому була теплішою, ніж в морських басейнах навколишніх районів, що сприяло розвитку видів тварин і рослин, які є ендемічними, тобто не зустрічались за межами озера. За багато мільйонів років кратер наповнився осадовими породами і його місцезнаходження вчені встановили за допомогою спеціальних наукових методів. З Бовтиською астроблемою пов'язане утворення найбільшого в Україні родовища горючих сланців.

На південний схід від Бовтиської астроблеми поблизу села Зелений Гай Знамянського району розташований ще один метеоритний кратер. Вік Зеленогайської астроблеми аналогічний Бовтиській. Це може означати, що гігантський метеорит, влетівши в атмосферу Землі, розколовся на кілька частин. Зеленогайська астроблема досліджена менше за Бовтиську і можна лише орієнтовно оцінити її розміри. Діаметр кратера був 1,3 – 1,4 кілометра, а глибина близько 100 - 180 метрів. Зеленогайська астроблема пройшла таку саму еволюцію як й Бовтиська і її знайшли лише за допомогою спеціальних геофізичних та геологічних досліджень.

Тож, поки світ обмірковує перспективи можливої у майбутньому космічної катастрофи, Кіровоградщина вже має “зоряні рани”, нанесені 100 мільйонів років тому.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вальтер А.А., Гуров Е.П. Выбросы Болтышского метеоритного кратера на Украинском щите. // Журнал “Геологический журнал”, 1977, т.37, вып. 6.

Голубев В.А., Карпов Г.М. Про метеоритно-вибухове походження Бовтиської западини на Кіровоградщині. // “Доповіді АН УРСР”, серія Б, 1974, № 3.

Дабижа А.И., В.В.Федынский. “Звездные раны” Земли и их диагностика геофизическими методами. // Журнал “Земля и Вселенная”, 1975, № 3.

Масайтис В.Л. Некоторые метеоритные кратеры на территории СССР. // Журнал “Метеоритика”, 1974, № 33.

Норман Д., Прайс Н., Муо Чукву-айк. Космические “воятели” лица Земли. // “Нью Сайентист”, Лондон – “За рубежом”, 1977, № 19 (880).

Резанов И.А. Великие катастрофы в истории Земли. – М.: Наука, 1980.

Соботович Э.В., Вдовыкин Г.П., Семенов В.П. Астроблемы. Некоторые вопросы ударного метаморфизма и распространения продуктов взрыва. // Журнал «Геологический журнал», 1978, т.38, № 4.

Хрянина Л.П. Метеоритные кратеры на Земле. – М.: Недра, 1987.

Юрк Ю.Ю., Еременко Г.К., Полканов Ю.А. Болтышская котловина – ископаемый метеоритный кратер. // Журнал «Советская геология», 1975, № 2.

*Василь БІЛОШАПКА,
Державний музей історії
Олександрівського району*

КЛІМАТ КРАЮ ТЕПЛІШАЄ

Як показали недавні дослідження, проведені працівниками Державного музею історії Олександрівського району, за останні сорок років клімат в Олександрівці став теплішим на 1,2 градуса. Середньорічна температура повітря зросла за цей період з 6,8 градуса до 8 градусів тепла.

Кількість опадів за рік за останнє півстоліття зросла у райцентрі Олександрівка на 110 міліметрів. Якщо в 50-х роках в Олександрівці випадало в середньому за рік 467 міліметрів, то в 60-х – на початку 80-х – 517 міліметрів, а в 90-х роках ХХ століття вже 577 міліметрів.

Зміна клімату в бік пом'якшення спостерігалась у ХХ столітті і в Кіровограді. На початку ХХ століття середньорічна кількість опадів у місті становила 444 міліметри, в середині – 476, а в кінці минулого століття досягла 504 міліметрів. Це означає, що середньорічна кількість опадів зросла в Кіровограді на 60 міліметрів. Стало в обласному центрі і тепліше на 0,4 градуса.

Зміна клімату на планеті – явище постійне. На землі періодично стає то холодніше, то тепліше. Згадаймо хоча б періоди зледеніння. Під час найбільшого в Європі Дніпровського зледеніння льодовик дійшов до території Олександрівського району.

*Василь БІЛОШАПКА,
Державний музей історії
Олександрівського району*

РОСЛИНИ З ЧЕРВОНОЇ КНИГИ

У наш час чимало представників рослинного світу Олександрівського району знаходяться на межі зникнення.

За даними колективної праці "Заповідні куточки Кіровоградської землі" (1999), з рідкісних і зникаючих рослин, що зустрічаються в Олександрівському районі, до Європейського червоного списку входить астрагал шерстистоквітковий, до Червоної книги України — ковила волосиста, ковила Лессінга, лілія лісова, коручка темнокервона, до списку регіонально рідкісних рослин Кіровоградщини - хвощ великий, кадило мелісолисте тощо. До Зеленої книги України включено рідкісне рослинне угруповання - дубові ліси ліщинові в заповідному урочищі Чагар.

Б. М. Ярмолепко (1980) дає більш повний список червонокнижних рослин району: астрагал шерстистоквітковий, брандушка різноколірна, бруслина карликова, в'язіль стрункий, гронянка півмісяцева, ключ-трава, ковила волосиста, півонія вузьколиста (воронець), сон великий, плаун заплавний, сугайник довголистий, тирлич язичковий, підсніжник звичайний, пізньоцвіт осінній, чистець германський, горицвіт весняний, любка дволиста. Він відзначає, що північна межа поширення ковили проходить по північній межі Чорного лісу, в тому числі і через паш район, де па галявинах і узліссях зустрічається ковила волосиста, виявлена і в околицях Олександрівки.

На думку Б. М. Ярмоленка, в районі потребують охорони через різке зменшення кількості такі види рослин: лепеха звичайна (аір), барвінок малий, валеріана лікарська, звіробій звичайний, калина звичайна, латаття жовте та біле, конвалія звичайна, гірчак зміїний, ромашка лікарська, сон-трава.

*Василь БІЛОШАПКА,
Державний музей історії
Олександрівського району*

А ЗВІРИНИ ВОДИЛОСЬ БЕЗЛІЧ...

Тваринний світ Олександрівського району в минулому був дуже багатим. У давноруському літописі є місце, датоване 1190 роком, де написано: "...Святослав зі сватом своїм Рюриком, утишивши землю Руську, а половців підкоривши під волю свою і порадившись пішли удвох на лови по Дніпру на човнах, на устя Тясмину, і тут, лови діявши, наловили безліч звірів". Отож, безліч звірини водилось у цих краях у XII столітті!

Вказівки на різноманіття фауни краю з і в пізніших джерелах. На це вказує, зокрема, академік І. А. Гільденштедт.

У праці Н. Мукалова "Географія Київської губернії" (1883) можна прочитати, яким багатим був тваринний світ регіону. "...Из диких птиц водятся: воробьи, сороки, вороны, журавли, дрозды, перепелки, гуси, утки, аисты, ястребы, совы, жаворонки, соловьи, иволги, грачи, горлицы, кукушки, чайки, лесные бекасы, кулики, дрофы, удода, скворцы, щеглы, чижи, снегири, синицы, синицы, сорокопуды, ласточки, филины, кобцы, кобчики, голуби, коршуны, куропатки, тетерева». З останньої цитати зрозуміло, що тільки за останні сто років на Олександрівщині зникли журавлі, дрофи, тетеруки...

За історичний час на території району зникли також тури, куріпки білі, орли степові та багато інших тварин.

У наш час чимало представників фауни Олександрівського району знаходяться на межі вимирання. Автори праці "Заповідні куточки Кіровоградщини" (1999) відзначають, що на території району ще можна зустріти і по пальцях підрахувати таких представників тваринного світу, як шуліка рудий, скопа, канюк степовий, орел-карлик, борсук, жук-олень. Всі вони занесені до Червоної книги України.

Цей список неповний. Ще у 1984 році Б. М. Ярмоленко серед птахів краю, занесених до Червоної книги України, називає пугача, сищика горобиноного. А. П. Федоренко (1985) до червонокнижних тварин, що виявлені в регіоні, відносить також широко вуха звичайного, орла-могильника, полоза лісового, гадюку степову східну, вусача альпійського, бражника-джмелевидку, бражника дубового, бражника мертву голову, шовкопряда-ендроліса, шовкопряда кульбабового.

Тож час нам оговтатись, зупинитись, помислити. Згадаймо мудрі слова відомого англійського натураліста Джеральда Даррела: "Пам'ятайте, що у рослин і тварин немає депутатів, їм нікому писати і скаржитись, за них нікому заступитись, крім нас, людей, які разом з ними заселяють цю планету".

ХРОНІКА

14 лютого 2002 року у приміщенні Олександрівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 3 проведено другу учнівську краєзнавчу конференцію "Історія краю – очима юних". Вона організована спільними зусиллями відділу освіти Олександрівської районної державної адміністрації та Державним музеєм історії Олександрівського району.

Метою конференції було залучення школярів до вивчення історії рідного краю, виховання любові до історико-культурної спадщини свого народу, пропаганда кращого досвіду роботи навчальних закладів району по використанню історико-краєзнавчого матеріалу в навчально-виховній роботі.

Учні сільських шкіл району та смт Єлизаветградки представили та захистили дослідницькі роботи в таких номінаціях: історія мого села, походження мікро топонімів

мого мікрорайону. Учні шкіл смт Олександрівки представили і захистили роботи з історії розвитку підприємств, установ і організацій райцентру.

З повідомленнями про історію своїх населених пунктів та про мікро топоніми свого мікрорайону виступили учні Красносільської, Староосотської, Розумівської, Бірківської, Єлизаветградківської, Соснівської, Вищеверещаківської, Триліської загальноосвітніх шкіл I – III ступенів, Новоосотської та Кримківської загальноосвітніх шкіл I – II ступенів. Варто відзначити великий обсяг роботи, проведеної юними дослідниками олександрівських шкіл. Їх повідомлення про минуле і сучасне державного дорожнього експлуатаційного підприємства (школа № 1), лінійного виробничого управління магістральних газопроводів (школа № 2) та центральної районної лікарні (школа № 3) відзначались багатим фактичним матеріалом та були проілюстровані цікавими фотознімками.

Кращі учнівські роботи відзначені грамотами та цінними подарунками відділу освіти райдержадміністрації та Державного музею історії Олександрівського району.

Учнівські роботи передані на зберігання у Державний музей історії Олександрівського району. Виявлені учнями мікротопоніми поповнили картотеку місцевих географічних назв, що створюється у Державному музеї історії Олександрівського району.

*Сергій ТИМКО,
провідний спеціаліст відділу освіти райдержадміністрації,
член науково-методичної ради Державного музею історії
Олександрівського району.*

* * *

13 травня 2002 року у приміщенні Олександрівської загальноосвітньої школи I – III ступенів відбулась презентація книги Бориса Кузика та Василя Білошапки “У плині часу. Енциклопедія Олександрівщини”, випущеної у видавництві “Мистецтво” (м. Київ). Під час презентації нового краєзнавчого видання заступник голови Кіровоградської обласної ради Юрій Целих та начальник управління культури Кіровоградської облдержадміністрації Юрій Компанієць вручили Борису Кузику та Василю Білошапці обласну краєзнавчу премію імені Володимира Ястребова 2002 року, якої вони удостоєні за книгу “Олександрівка. Погляд крізь віки” (Київ, “Мистецтво”, 2001 рік).

*Ганна ШПИЛЬОВА,
директор Державного музею історії Олександрівського району.*

* * *

7 грудня 2002 року в місті Києві відбулись наукові читання “Українські сторінки Вітчизняної війни 1812 року”, організовані Національною бібліотекою України імені В.І.Вернадського та Представництвом в Україні Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при Міністерстві іноземних справ Російської Федерації. На них виступили вчені та музейні працівники з Києва, Москви, Полтави, Львова та смт Олександрівки Кіровоградської області. Наш край на наукових читаннях представляв олександрівський краєзнавець Василь Білошапка, який виступив з доповіддю “М.М.Раєвський і його сім'я на Олександрівщині”. За підсумками наукового зібрання буде випущено книгу, куди ввійдуть виступи його учасників. Під час наукових читань досягнуто домовленості про наукове співробітництво між Державним історичним музеєм (м. Москва) та Державним музеєм історії Олександрівського району.

*Інна ШУЛИК,
директор Державного музею історії Олександрівського району.*

З М І С Т

<i>СУХИНА Іван. З історії музейної справи в Олександрівському районі.....</i>	<i>3</i>
<i>КІРМАН Віктор. У Бірках люди оселились сім тисяч років тому.....</i>	<i>4</i>
<i>ПЕТРЕНКО Іван. Що значить “город”(гіпотеза).....</i>	<i>5</i>
<i>БЛОШАПКА Василь Північна частина Олександрівського району у складі Київського воєводства</i>	<i>6</i>
<i>КОЛОМІЄЦЬ Микола. Коли визволене село Красносілка?</i>	<i>10</i>
<i>БЛОШАПКА Василь. Є у нас “зоряні рани”</i>	<i>11</i>
<i>БЛОШАПКА Василь. Клімат краю теплішає.....</i>	<i>13</i>
<i>БЛОШАПКА Василь. Рослини з Червоної книги.....</i>	<i>13</i>
<i>БЛОШАПКА Василь. А звірини водилось безліч... ..</i>	<i>14</i>
<i>ТИМКО Сергій, ШПИЛЬОВА Ганна, ШУЛИК Інна. Хроніка.....</i>	<i>14</i>

ЗБІРКА ПРАЦЬ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ. – Олександрівка, 2002 . – 16 с.: іл.

Надруковано в Державному музеї історії Олександрівського району,
27300, смт Олександрівка Кіровоградської області.

Наклад 10 прим.
На правах рукопису.